

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében

Kovács Bálint

Unió előtt – unió után.

Gondolatok a Kárpát-medencében megtalálható örmény kéziratok vonatkozásában

Az örmény nyelvű kéziratok, legyen szó a Kaukázusról vagy Kilikiáról, a Krími félszigetről vagy Szucsáváról a középkorban magas fokon hordozták az örmény tudományosságot és kultúrát, akár teológiáról, történetírásról, jogtudományról vagy akár az orvostudományokról beszélünk. A tudományos színvonal mellett a művészeti értékek is figyelmet érdemelnek, az örmény miniatúra-festészet kiemelkedő volta miatt. Kelet-Európában a krími, szucsávi, lemergi, kamenyec-podolski örmény kéziratmásoló műhelyek nem provincialitást jelentettek, hanem az örmény kultúra magas rangú hordozói voltak és eljutottak a Kárpát-medencébe is. A kéziratok tanúskodnak arról az interregionális kapcsolatrendszeréről, amelyet az örmény kereskedők, örmény misszionáriusok és papok működtettek az évszázadok folyamán: amit Erzurumban ismertek, azt ismerték Lembergben is, ha egy Grigor Narekacitól származó szöveget szerettek volna Aleppóban olvasni, azt megtehették Szucsáviában is. Az örmény tudománytörténetben a kelet-európai örmény közösségek és tudományos műhelyek nem mint rendkívüli intézmények ismertek, hanem mint az örmény kultúra és művelődés extraterritoriális intézményei, amelyek a tömb-örménységtől bár távol voltak, tartalmukban azonban az örmény kultúrához és társadalomhoz organikusan kötődtek.

Ezen kulturális kötődés egy bilaterális kapcsolatot jelentett az örmény kultúra, illetve Közép- és Kelet-Európa között. Egyik irányból a kis-ázsiai, kaukázusi

örmény szerzők művei, az örmény irodalom és tudomány jelent meg Kelet-Közép-Európában, míg másik irányból a nyugat-európai filozófia, kultúra és teológia az örmény közösségekben lett ismert. Többféle recepciós rétegről és irányról lehet ennek értelmében beszélni: az antik auktorok recepciója, a katolikus művek, teológiai diskurzusok megjelenése az örmény kéziratokban, amelyeket a kora újkor hajnalán e terület scriptoriumaiban olvastak, másoltak, értelmeztek. Bármelyik esetről legyen is szó, a közös fundamentum az antik örökségre támaszkodó keresztény kultúra volt.

Ha a katolikus egyházzal való uniót követő kéziratokat vizsgáljuk, azok tartalmában és szerkezetében változást veszünk észre. A 17–18. században a számtalan latin befolyás az örmény kéziratokat sem hagyta érintetlenül. Azok a kéziratok, amelyek ebből a korszakból származnak, már sem miniatúra-művészetükben, sem tartalmukban nem jellemezhetők úgy mint az unió előtt készült társaik. Bár korábban is találkoztunk liturgikus jellegű kéziratokkal, ezek aránya az uniót követően megnő. Emellett a katolikus teológiai értekezések, szentírás-másolatok, tudományos segédművek elsősorban a korszak örmény kézirateinak főbb típusai. Ezekről a kéziratokról már kevésbé mondható el, hogy az örmény irodalom és tudományosság magas fokú hordozói voltak, inkább többnyire a katolikus, leginkább jezsuita műhelyekből származó teológiai gondolatokat jelenítették meg.

Tézisünk a Kárpát-medence vonatkozásában talán a Szépvízen található *Makula nélkül való tükrök* című kéziratban tükröződik a legjobban. Bár a galíciai kéziratmásoló műhelyekből több olyan kézirat is maradt fent, amely lengyel nyelvű szöveget örmény átírásban közöl, a magyar nyelv esetében tudomásunk szerint ez

◀ 1. A szamosújvári örmény könyvtár részlete

A Szépvízen található mintegy 828 oldalas kézirat örmény betűhív átírásban tartalmazza a Nagyszombatban 1765-ben magyarul kinyomtatott művet. A mű értékes nyelvészeti forrás is, hiszen vizsgálatával fonetikai nyelvelméket is vizsgálni lehet, vagyis, hogy a kézirat másolója az örmény ábécé melyik hangját feleltette meg a magyar betűknek, hogyan írták át a magyar szavakat. A kézirat az örményül alfabetizált, ám magyarul beszélő lelképásztornak, értelmiségieknek, híveknek készülhetett. Sajnos eddigi kutatásaink alapján még nem tudjuk, hogy a gondosan bekötött kézirat hol készült pontosan és ki volt a másoló. Az írásképp arra bizonyíték, hogy egy kéz másolta és hiánytalanul tartalmazza a teljes, Nagyszombatban kiadott művet.

4. Patrubby Antal, erzsébetvárosi örmény főesperes-plébános (1791–1814), az erzsébetvárosi könyvtár megalapítója

Örmény tematikájú iskoladrámák a Kárpát-medencében

Az iskoladráma az újkor drámatípusa, amely a 16. század második felében kezdett kialakulni, eredeti nyelve a latin volt. Ezek a darabok nem magas szintű irodalmi művek, ugyanakkor jelentőségük vitathatatlan, mivel a nemesi udvarok színházairól vagy éppen a népszínházokról sok forrást tartalmaznak. Az iskoladrámák célja nem feltétlenül a magasfokú művészet ápolása volt, sokkal inkább a nevelés, az oktatás, illetve a szórakoztatás.⁵ Az iskoladráma tradíció különböző forrásokból táplálkozott, itt főleg a Bibliát, apokrif forrásokat, illetve a legendákat érdemes kiemelni. Az egyik legfontosabb Mária életrajz prózai megjelenítője volt a már említett *Makula nélkül való tükkör*.⁶

Az örmény iskolaszínház (dprat'atron) kezdete Lemberghez, a Collegio Armeno et Rutheno intézményhez kötődik, így a célja is ehhez igazodott: a katolikus vallás erősítése, az örmény unió gondolatának népszerűsítése, amelynek megalapítója pedig Aloisius Pidu volt.⁷

A kárpát-medencei 18. századi iskoladrámák között több örmény témájú található.⁸ Az első iskoladráma,

3. A szamosújvári örmény könyvtár ex librise: „Matenadaran S. Erordowt'can I Hayak'alak” (jelentése: Szentháromság Könyvtár Szamosújváron)

5. Az erzsébetvárosi örmény könyvtár bútorzata

amelyik az örmény tematikát megjelenítette, a Nyitrán 1726-ban bemutatott *Tigranes Armenorum Rex*. A színlapot – ahonnan a dráma cselekményét és a szereposztást megfigyelhetjük – Nagyszombatban nyomtatták. A pesti piarista iskolában 1730-ban *Joannes Armeniae Rex, dein Asceta* címmel játszották, amelyhez a színlapot Joannis Georgius Nottenstein nyomtatta ki.⁹ 1735-ben Besztercén a piarista iskolában ezt, a *Joannes Armenia Rex, dein Asceta* című iskoladrámát ismételtelen előadták, természetesen más szereposztással. 1788-ban Pesten a szemináriumban a *Leonis Armenias infelix vitae exitus* című latin nyelvű iskoladrámát mutatták be.¹⁰

A darabok cselekményében az örmény királyok küzdelmei állnak a török és perzsa uralkodókkal szemben. Az örményeknek tehát nem azon attribútuma jelenik meg, hogy ők az első keresztény nép, ha-

nem az évszázados küzdelemük a törökkel, amelyik a 18. században apokaliptikus hangsúlyt is kapott.

Örmény könyvhagyatékok a Kárpát-medencében

A kárpát-medencei örményekhez kötődő irodalmat vizsgálva jelentőségükben az örmény könyvtárakat és könyvhagyatékokat emeljük ki, amelyek az örmény irodalmiság megőrzői voltak a 17. század végétől napjainkig. Az örményekhez kötődő könyvtárak és az örmény nyelvű könyvállomány a kelet-közép-európai kultúrtörténetnek egy egészen sajátos és különleges kincsét képezik. A világ szinte valamennyi szegletéből származó örmény régi nyomtatványok az örmény kapcsolatrendszereknek köszönhetően jutottak el a Kárpát-medencébe is, legyen szó kereskedelmi, egyházi, illetve kulturális kapcsolatokról.

Jelenleg Szamosújváron, Erzsébetvárosban, Gyergyószentmiklóson találhatóak örmény egyházi könyvtárak, de nem elhanyagolható a Szépvízen fennmaradt örmény könyvállomány sem, ezeken túl még Kolozsváron az Állami Levéltárban valamint Budapesten az Orlay utcában lévő Örmény Katolikus Lelkészség tulajdonában találhatóak nagyobb számban régi örmény nyomtatványok. A kolozsvári levéltárban lévő nyomtatványok a szamosújvári Örmény Múzeum egykori hagyatékából kerültek Kolozsvárra.

A könyvtárakról a legkorábbi információk a Canonica Visitatiók. Szamosújvár esetében például Jakobffi János, a főesperes az 1787-es canonica visitatiohoz 109 könyvet tartalmazó könyvlistát csatolt.¹¹ Sajnos a canonica visitatiók, amelyek a 18. században az erdélyi örmény közösségekről is gazdag képet adnak, Erzsébetváros esetében könyvtárról,

könyvállományról nem számolnak be. A legbővebbnek számító 1766-os canonica visitatio az erzsébetvárosi örmény egyházközség gazdag voltát több ponton is igazolja, könyvekről azonban nem szól.¹²

Minas Bzsskyanc megemlíti az erzsébetvárosi könyvtár létezését – mint nyilvános könyvtárét –, amely a templomban a baloldali sekrestye feletti teremben helyezkedik el.¹³ Feltételezhetően a 19. századból maradt fent az a töredékes kézirat, amelyben a könyvtár állományát tematikusan kezdték el feldolgozni. Így szótárak, életrajzok, lexikonok, földrajzi művek stb. címszó alatt a kötet-, és példányszám megjelölésével kívánták a könyvtár állományát rendszerezni. Sajnos az elkezdett munkát nem fejezték be, amelyről az üres és félig kitöltött táblázatok árulkodnak.¹⁴ A 19. századból egy hosszabb latin nyelvű leírás maradt fenn a könyvtárról, amelyben az örmény

6. A Mechitar apát által Velencében kiadott örmény nyelvű Biblia, a harmadik teljes bibliakiadás örmény nyelven (Astowacəwnc' Girk' Hnoc' ew Noroc' Ktakaranač'... // I Venetik k'alak'i, I Tparani Andoni Portoli, 1733)

7. A Mechitár apát féle
örmény Biblia egyik
példányának metszése
az erzsébetvárosi örmény
könyvtárban
(*Astowacáownc' Girk'
Hnoc' ew Noroc'
Ktakaranac'... // I Venetik
k'alak'i, I Tparani Andoni
Portoli, 1733*)

templomot „basilica”-ként említi a szerző. A könyvtár a sekrestye felett volt, már ebben az időben is, katalógussal nem rendelkezett. A könyvtár alapítójaként Patrubány Antalt, az erzsébetvárosi örmény plébánost, főesperest tüntették fel, gyarapodásként a helyi lelkipásztorok hagyatékát jelölték meg. A forrás szerint a könyvtárban helyezték el az anyakönyveket, az egyház és a város állami igazgatásának dokumentumait is.¹⁵ 1855-ből származik Csíki Imre és Csíki János erzsébetvárosi könyvleltára. 1012 címet soroltak fel szerzői betűrendes katalógusukban, a formátumnál közölték, hogy melyik címhez hány kötet tartozik, illetve a könyvet milyen formában (hányad részben) nyomtatták.¹⁶ A 19. század végén Ávedik Lukács, a város historikusa, monográfiájában mindössze pár mondatot szánt az örmény könyvtár bemutatására:

„E városon a legnagyobb könyvtár, a főtemplomnak 2200 művet magában foglaló könyvtára. E könyvtár

a főtemplom déli oldalán fekvő alsó oratóriumban van elhelyezve és pedig üvegszekrényben. Első alapját Patrubány Antal főesperes, a tudós férfiú vetette meg. Van itt hiterkölcstani, jogi, nyelvtudományi, orvosi, sebészeti, földrajztörténelmi, és természettudományi mű, az egyházatyák commentárja, szóval nem egy értékes könyv vonja magára a kutató figyelmét.”

Az erzsébetvárosi örmény egyházközség *Historia Domusa* 1918-ból a következőkről tudósít:

„Ugyszolván másfél évig nem kis fáradsággal történt az összes örm. egyh. tulajdonát képező könyvtárnak szabályszerű ujjárendezése nyelvek és nagyság szerint csoportosítva a sekrestye feletti oratóriumban mint a könyvtár szobában. E könyvtári könyvek az időben lettek lepecsételve Ex Libris Bibliothecae Ecclesiae Armenae Elisabethopolitanae környomatú bélyegzővel. A könyvtári jegyzék f. év május 26-án épen Szent-Háromság Vasárnapjára lett kész.”¹⁷

Majd folytatta a könyvtár leírását a *Historia Domus* szerzője egy táblázat segítségével, amelyben pontosan megjelölte, hogy melyik szekrényben, hányas számú könyvek, milyen nyelven találhatók.¹⁸ Ez alapján a táblázatos összefoglaló alapján a könyvtárban 13 nyelven összesen 3101 kötet volt található.

Adatok az örmény nyelvű könyvtárolomány vonatkozásában

A kárpát-medencei örmény könyvtárak talán legértékesebb és legbecsesebb része az örmény nyelvű könyvtárolomány, amely 17–19. századi köteteket tartalmaz. Nyomdahely szempontjából az amszterdami, velencei, konstantinápolyi, római, trieszti, bécsi örmény nyomdákat kell elsősorban megemlíteni, ugyanakkor Szentpétervárról, Tifliszből, Marseille-ből is érkeztek örmény nyelvű kötetek az erdélyi könyvtárakba.

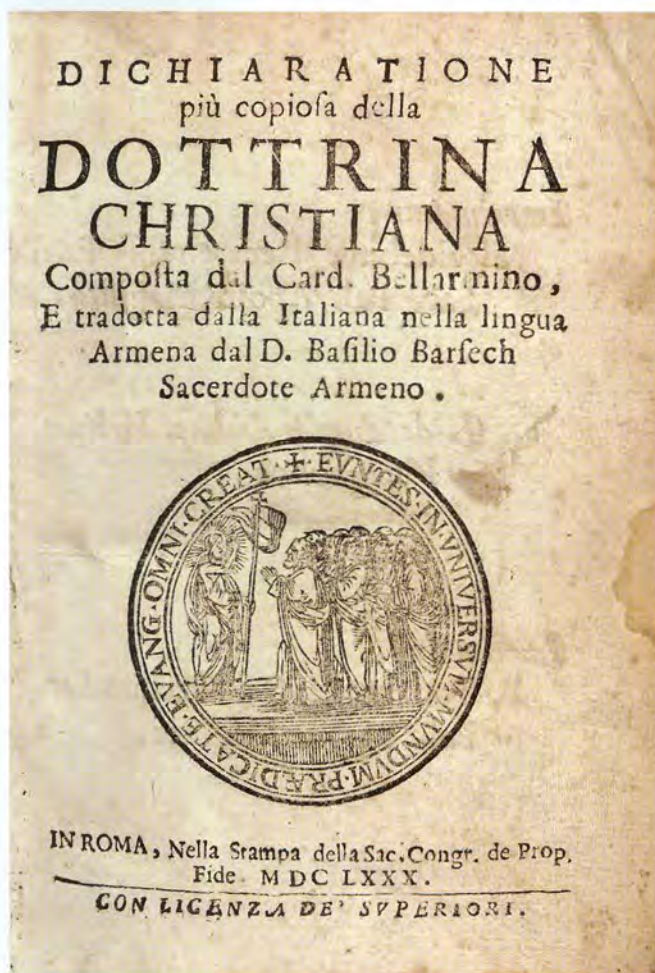
A kötetek témája főleg a vallás és a teológia köré csoportosul, ha következetesen szeretnénk egy közös megnevezést találni a kötetekre, akkor az „örmény missziós irodalom” fogalommal lehetne leginkább ezeket a nyomtatványokat meghatározni. A fogalommal nemcsak a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide – mint misszióskongregáció – által nyomtatott kötetekre gondolunk, hanem sokkal inkább a Vardan Hunanean

lembergi örmény érsek által 1691-ben kidolgozott reformgondolatok nyomán megjelenő irodalomra. Az érsek célja az volt, hogy az apostoli örményeket az új eszmékkel és dogmatikai fogalmakkal megismertesse. A kialakítandó irodalmi háttérhez ő nemcsak a teológiai művek fordítását tartotta kívánatosnak, hanem kommentárokat a filozófiai és természettudományi munkákhoz, valamint a biblikus és filozófiai értekezéseket, többnyelvű lexikográfiai műveket, szótárakat, erkölcsani, nyelvtani és logikai vizsgálódásokat.

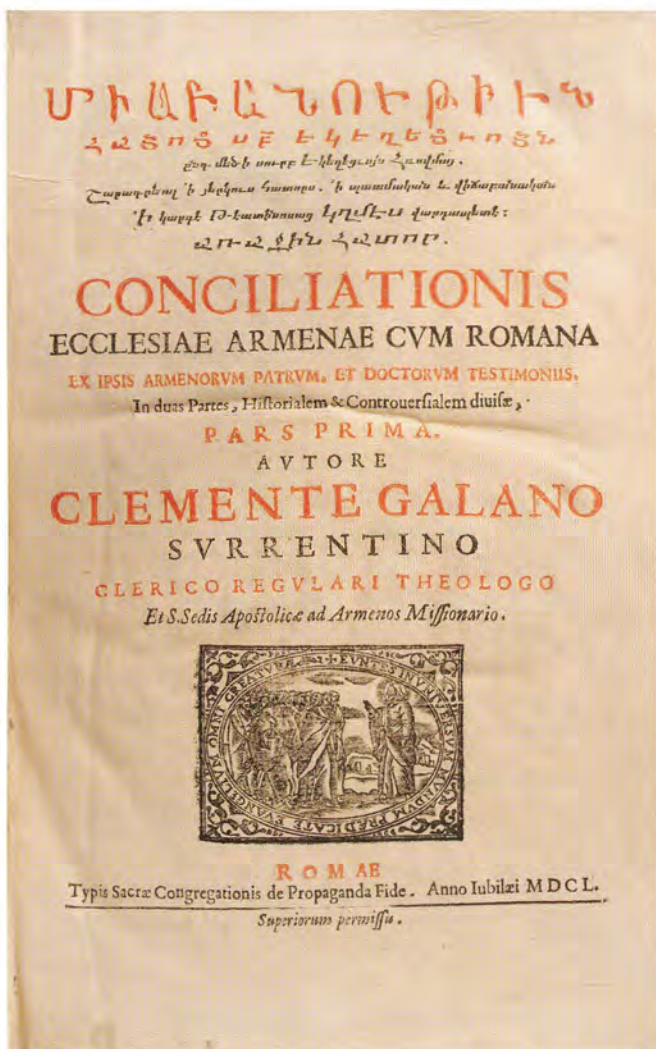
Sajátos állományt képeznek azok az örmény nyelvű kötetek, amelyek a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide nyomdájából, a Tipografia Poliglottából kerültek Erdélybe. A Sacra Congregatio de Propaganda Fide római kollégiumában, a Collegio Urbanóban tanultak többnyire az erdélyi örmény papnövendékek, akiknek nyilván nagy szerepük volt abban, hogy az itt készült nyomtatványok eljutottak Erdélybe. A könyvek szállításának kérdése kapcsán ugyanakkor egy érdekes adat áll rendelkezésünkre. Pápai Márton erzsébetvárosi örmény plébános egy levelében a bécsi nunciust, Giuseppe Garampit (1772–1776) arra kérte, hogy az örmény misekönyvet és rituálét – amely feltételezhetően a nuncius rezidenciáján lett leadva – adja át a „nemes Ludovicusnak”, aki erzsébetvárosi örmény kereskedő és ő majd Bécsből a településre fogja szállítani.¹⁹ Ez alapján a könyveket sokszor a helyi örmények – akik kereskedőként behálózták Európát – hozták magukkal Erdélybe.²⁰

Az eredményes missziós munkához elengedhetetlen volt – mint már fentebb említettük – a szótárak, nyelvkönyvek használata is. Számos nyelvkönyv, szótár található meg az örmény könyvtárak állományában. A grabar nyelvkönyv, a „*Ztowt'wn Haykabanowt'ean*”, latin fordításban a *Puritas Linguae Armenicae* az egyik ilyen, amelynek szerzője Hovhannes Holov (Johann Agop, Yovhannēs Kostandinowpolsec'i Holov),²¹ aki jól tudott latinul és megpróbálta az örmény szintaxist a latin minta szerint felépíteni. Carl Friedrich Neumann azonban erről a módszerről nagyon kritikusán nyilatkozott és az Agop-féle *Puritas Linguae Armenicae* véleménye szerint inkább *Perversitas linguae Armenicae*-nek kellene nevezni, mert annyira helytelen és erőszakos az örmény nyelv leírását, bemutatását illetően.²²

A szótárak és nyelvkönyvek a missziós munkát nagyban segítették, aminek alapját az örmény nyelvű szentírás adta. Az örmény nyelvű Biblia erdélyi létezéséről már a canonica visitatiók is beszámolnak. Az Biblia örményre fordítása már az örmény ábécé Meszrop Mastoc által való megalkotását követően a legfontosabb célok között szerepelt és ez nagyon hamar – már az 5. században – megvalósult.²³ Az Ószövetség örmény fordítása gyakorlatilag az egyik legrégebbi idegen nyelvű fordítása az Ótestamentumnak, amely Meszrop Mastocnak és Movszesz Khorenacinak

8. A katolikus egyház missziós kongregációjának nyomtatványai nagyon gyakoriak a 18. századi erdélyi örmény könyvtárakban, elősegítették az örmény uniált egyház latinizációját. (Bellarmino, Roberto: *Dichiaratione più copiosa della dottrina christiana* // *Vardapetowt'wn k'ristoneakan ...t'argmanec'eal i Barsē Vardapetē Kostandinowpolsec'woy* // *Romae, Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, 1680*)

9. Galanus munkája az örmény uniók teológiai háttéréről: Galano, Clemente // Klemes Galanos: Miabnowt'wn hayoc' Sowrb Ekelec'woyn. // *Conciliationis ecclesiae armenae cum romana ... Pars prima* // Romae, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Anno Iubilii MDCL. Superiorum permissu.

(Movses Xorenac'i) köszönhető. Az ő szószerinti fordításuk annyira jól sikerült, hogy az nagyban hasonlított az eredeti görög szövegre.²⁴ Az Újszövetség örményre való fordítása ugyanilyen alapos munka, Maturin [Benissere] la Croze az Újtestamentum örmény fordítását „minden fordítások királynőjé”-nek nevezte.²⁵ A könyvtörténeti ritkaságnak számító első teljes örmény nyomtatott Bibliából (Amszterdamban 1666–1668)²⁶ egy példány található Szamosújváron és egy

példány Gyergyószentmiklóson. Az ecsmiadzini vardapet, Voszkan Erewanc'i IV. Jakab katolikosz kérésére utazott Európába, hogy egy bibliakiadást előkészítsen. Amszterdam ehhez ideális volt a gazdag örmény kereskedők közelsége miatt, ugyanakkor megfelelő távolságra volt Róma minden vallási kérdésbe beleavatkozó politikájától is. A Voszkan-féle biblia annyira jól sikerült, hogy Voszkant az örmény könyvnyomtatás atyjaként emlegetik.²⁷

Az örmény Biblia kiadásának második állomása Konstantinápoly volt, ahol 1705-ben jelent meg, majd 1733-ban Velencében napvilágot látott a harmadik kiadása. Ez a nyomtatvány a mechtaristák vállalkozásához tartozott, amint a címoldalon áll, szintén Voszkan bibliája alapján, csak jobb minőségű papírra nyomtatták és szebb képekkel illusztrálták. A velencei kiadás címlapja arról is tájékoztat, hogy az eredeti kiadás az ecsmiadzini katolikosz megrendelésére készült. Ebből a tényből az is látszik, hogy a mechtaristák célja nemcsak a katolikus örmények lelkipásztori ellátása volt, hanem az egyetemes örmény kultúra és az örmény nép szolgálata.

Az örmény nyelvű Biblia mellett az örmény himnáríum az a vallásos irodalmi műfaj, amely mind az örmény apostoli mind az örmény katolikus egyházban egyaránt fontos szerepet játszott. Az örmény himnuszokat 8 tónusra alkották meg, a bizánci irodalmi tradícióhoz kapcsolódnak. A kánonokat az érsek Stefanosz Szjuneci (Step'anos Siwnec'i) vezette be az örmény apostoli egyházban, nagy valószínűséggel már Khosrov Anjevaci (10. század) idejében a teljes örmény egyházban elterjedtek voltak. Az örmény himnáríum végső redakcióját Grigor Tatevac'i (Grigor Tat'evac'i, 1346–1409) valósította meg. A kanonizált himnuszok mellett az örmény kéziratokban gyakran apokrif himnuszok is előkerültek, amelyeket Vardapet Szahak Amatuni vizsgált meg és gyűjtött össze.²⁸ A sáraknokokból számtalan példány található az erdélyi örmény könyvgyűjteményekben Amszterdamból, Konstantinápolyból, illetve számos más korabeli nyomdászati helyről.

A 17–18. századi örmény nyelvű nyomtatványok közül alapvetően három szerző emelkedik ki: Clemens Galanus, Jacobus Villotte és Hacsatur Erzurumeci, akik-

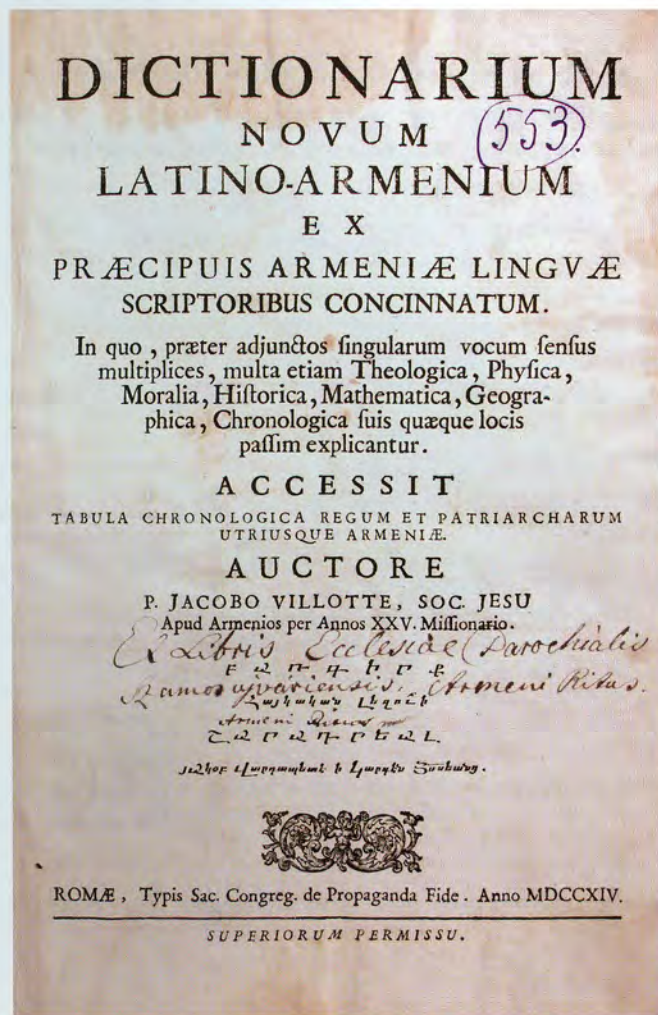
nek művei igen gyakoriak az erdélyi örmény könyvtárakban.

Jelentős az itáliai származású, majd az örmény területeket bejárt, végül Lembergben theatinus szerzetesként tevékenykedő Clemens Galanus örmény katolikus uniókat taglaló történeti és teológiai kézikönyve.²⁹ Az ő művei még ma is kiemelkedő forrásai az örmény katolikus uniók történetének mind teológiai, mind történeti szempontból. Ugyanakkor Galanus nemcsak teológusként, de nyelvtani, történeti és filozófiai művek szerzőjeként is ismert.

A francia származású jezsuita, Jacobus Villotte Iszfahánban 12 évig működött, ahol nagy buzgalommal tanulta az örmény nyelvet.³⁰ Több helyen is megfordult, leveleiből – amelyeket Rómába küldött és fennmaradtak – kitűnik, hogy Konstantinápolyban és Erzurumban és Iszfahánban is tevékenykedett.³¹ Elöljárói azonban visszahívták Európába, Franciaországban több kollégiumot is igazgatott, végül 1743-ban Saint-Nicolasban halt meg 87 évesen.³² Villotte tevékenységét elsősorban gazdag irodalmi munkássága alapján lehet értékelni, a jezsuita rend 9 művet tart tőle számon. A munkák latin, örmény, illetve francia nyelven íródtak, műfajukat tekintve teológiai munkák, illetve történeti, nyelvészeti jellegű értekezések, kézikönyvek.³³ A történészeknek, armenológusoknak talán egyik legérdekesebb munkája az utazásait bemutató francia nyelvű műve – amelyet Franciaországba való visszatérése után írt –, amelyben emlékiratszerűen számol be Kis-Ázsia örmény területeiről, kolóniáiról – igaz meglehetősen „katolikus” szemszögből.³⁴ Az erdélyi örmény könyvtárakban szinte valamennyi munkája ismert.

Hacsatur Erzurumeci (Xač'atowr Ėrzrowmec'i, Cacciadurus Arachiel, Chatschadur Arhakel Garin, 1666–1740) szintén misszionárius volt, Galanussal és Villotte-tal ellentétben azonban ő örmény származású volt és Erdélyben is tevékenykedett. Erzurumban született, majd a Propaganda Kongregáció római kollégiumában tanult (Collegio Urbano).³⁵ Teológiából doktorált, így viselhette a *vardapet* címet.³⁶ Gazdag – sokszor már grafománnak tűnő – levelezéséből műveinek kiadási körülményeit is megismerhetjük. 1729-ben írta Velencébe Rómából, hogy sokat prédikál és egy 50 ol-

dalas örmény nyelvű munkáját szeretné kinyomtattatni. Célja, amelyet több levelében is kifejtett, az volt, hogy még halála előtt művei jelenhessenek meg, amelyeket nem másért írt, csak azért, hogy népét, az örmény népet megvilágosíthassa. Carl Friedrich Neumann Hacsatur Erzurumeci műveivel, nyelvtudásával kapcsolatban igen kritikus volt. Neumann szerint Erzurumeci prózai művecskéi nevetségesesek, új művei pedig, amelyek Velencében jelentek meg, alig hagyták el a nyomdát, mindjárt a feledés homályába merültek.³⁷ Erzurumeci leveleiből azonban teljesen más kép tárul elénk: a szamosújvári örmények elégedettek voltak ve-

10. Villotte, Jacques: *Dictionarium novum latino armenium ex praeicipuis armeniae linguae scriptoribus concinnatum* // Yakob Villot : *Bararan Latin-Hay* // Romae, Typis Sac. Congreg. de Propaganda Fide, 1714

le, nemcsak a könyveit, írott prédikációit, de magát az életrajzát is szerették volna elolvasni. 1730. május 13-án arról ír, hogy 5 örmény pap megrendelte a műveit. Irodalmi munkájához volt két segítője is: Dominus Elias Ancirensis és Dominus Petrus Erzurumensis. Ők – mint nevükből is látszik – Ankarából és Erzurumból származtak, a művek korrektúrája mellett azonban a liturgiában diakónusként, szubdiakónusként teljesítettek szolgálatot.³⁸

Kulturális transzfer

Az örmény irodalom kárpát-medencei jelenlétének több szegmense van, vizsgálatával a helyi örmény társadalom átalakulása is bemutatható. A kulturális transzfer fontos eleme a kultúrák közötti kölcsönhatás, amely egyfajta belső átalakulásban fejeződik ki. Ez a mozzanat nagyon jól vizsgálható az erdélyi örmény könyvgyűjteményeken: a nyugat-európai latin keresztény munkák örmény nyelvű recepciója a különböző régi nyomtatványokban, majd ezek erdélyi megjelenése,

a kötetek több kiadásban való jelenléte, a latin nyelvű kiadások párhuzamos jelenléte az örmény kiadásokkal ezt egyértelműen bizonyítják.

Nyomon követhető az is, hogy a kultúra elemeit hordozó anyagi értékek (így a kéziratok és könyvek) kölcsönhatása hogyan változtatja meg a befogadó társadalmat, hogyan juttatja el a helyi örmény közösséget a teljes kulturális integrációhoz és nyelvi asszimilációhoz. Mint ismert, a 17. században az apostoli örmény keresztény hitet valló népcsoport a Kárpát-medencében uniót kötött a katolikus egyházzal, társadalmi integrációjuk már a 18. században végbement, nyelvük a 19. századra pedig szinte egységesen a magyar lett. Ezek a folyamatok a könyvállomány vizsgálatakor is jól kimutathatók. Ugyanakkor az egyházi hagyatékok összeolvadása miatt más szempontokra is figyelni kell az állomány elemzésénél. Az integráció folyamatában gyakorlatilag az egyház volt az egyetlen intézmény, amely – az örmény liturgia révén –, az örmény nyelvet a helyi társadalom számára szimbolikusan megjelenítette, ugyanakkor az uniót követő latinizálással az örmény nyelv elvesztésének is az egyház lett az egyik eszköze.

JEGYZETEK:

¹ VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükkör*, Magyar Könyvszemle 83/3(1967), 250–251

² Martin von COHEM, *Das grosse Leben Christi: oder Beschreibung deß bittern Leydens und Sterbens unsers Herrn und Heylands Jesu Christi und seiner glorwürdigisten Mutter Mariae*.

³ VIDA, i.m., 252.

⁴ MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, 2009, 62–63.

⁵ NAGY Szilvia, *Két csíksomlyói iskolai színjáték kritikai szövegkiadása és szövegtudományi vizsgálata*. Doktori értekezés, Miskolc, 2010, 4.

⁶ MEDGYESY-SCHMIKLI, i.m., 52–186

⁷ Bella, BARSELJAN, *Lebahayowt'yan mšakowt'ayin kyank'v ev grakanowt'yoww XIV–XIX darreroww*, Jereván, 1992, 98.

⁸ Köszönettel tartozom Horváth Gábornak, aki az örmény tematikájú iskoladramákra felhívta a figyelmemet.

⁹ Vö.: KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, Budapest, 1994, 447–449.

¹⁰ Vö.: KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, Budapest, 1992 (Fontes Ludorum

Sceniorum in Scholis Institutisque Catholicis Hungariae), 234–235.

¹¹ Érseki és Főképtalani Levéltár, Gyulafehérvár, Canonica Visitatio, Szamosújvári Örmény Egyházközség vizitációja, 1787. Catalogus Librorum Ecclesiae Parochialis Elisabethopolitane.

¹² Vö. HORVÁTH Gábor, *Erzsébetváros 1766-os canonica visitatioja, Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Szerk. ŐZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2006, 76–81.

¹³ Minas, BŽŠKYANC', *Čanaparhordowt'iw'n' I Lehasan*, Venetik, 1830, 118.

¹⁴ SZÖKGYL. Az erzsébetvárosi örmény katolikus plébánia iratai. 88 g – Tematikusan rendezett kötetek. 1-es doboz D. kötet. Örmény Könyvleltár a 19. századból.

¹⁵ GUITMAN Barnabás, *Szilánkok az erzsébetvárosi örmény katolikus plébániatemplom könyvtárának történetéhez, Örmény diaszpóra...*, i.m., 69–74.

¹⁶ Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (a továbbiakban SZÖKGYL.) 88/f – 1. doboz.

¹⁷ SZÖKGYL. 88 g, 1-es doboz. Historia Domus. 112.

¹⁸ SZÖKGYL. 88 g, 1-es doboz. Historia Domus. 112.

¹⁹ Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano) Archivio Nunziatura Vienna Vol. 196 fol. 295.r

- ²⁰ Az örmények transzregionális kereskedőtevékenységéről bővebben: Stefan TROEBST, *Isfahan-Moskau-Amsterdam: Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666–1676)*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 41 (1993), Heft 2, 180–209.
- ²¹ KOSTANDNUPOLSEC'I, Yovhannes, *Puritas linguae armenicae*, Romae, Sacra Congregatio de Propaganda Fide, 1674.
- ²² Carl Friedrich NEUMANN, *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur*, Leipzig, 1836, 254–255.
- ²³ Artasches ABEGHIAN, *Vorfragen zur Entstehungsgeschichte der Altarmenischen Bibelübersetzungen*, Marburg, 1906, 38–39, 35–37.
- ²⁴ Carl Franz ALTER, *Bibliographische Nachrichten von verschidene Ausgaben orientalischer Bibeltexte, und der Kirchenväter*, Wien, 1779, 81–82.
- ²⁵ ALTER, *i.m.* 116–117.
- ²⁶ ABEGHIAN, *i.m.* 38–39, 35–37.
- ²⁷ *Uo.*, 38–39
- ²⁸ Hakob K'YOSEYAN, *Das Armenische liturgische Schrifttum. Eine Hinführung = Armenische Liturgien. Ein Blick auf eine ferne christliche Kultur*, Szerk. Erich RENHART, Jasmine DUM-TRAGUT, Graz-Salzburg, 2001.; Armenuhi DROST-ABGARJAN, *Die armenischen Kanones von Astowacayaynowtiwn. Philologisch-literaturwissenschaftliche Untersuchung zum Saraknoc*, Habil-Schrift, Halle an der Saale, 2003.; Hermann GOLTZ, *Zur Theologie und Theogrammatik armenischer Hymnen – Ein Beispiel: Das Magnificat aus dem Kanon auf die Geburt der Gottesmutter im Scharakan*, Leuven, 1989 (*Studia Patristica* 20.), 176–181.
- ²⁹ Személyéről bővebben: Gregorio PETROWICZ, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686)*, Roma, 1950, 206–207.
- ³⁰ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (=APF), Scritture riferite nei Congressi (SC) SC Armeni vol. 4. fol. 298r–300v; APF SC Armeni vol. 4. fol. 812r–813r.; APF SC Armeni vol. 6. fol. 300r; Archivium Romanum Societatis Jesu, Roma (a továbbiakban ARSI) Missiones V. Assistentia Galliae (a továbbiakban: Gall.) 97-I. fol. 242rv; ARSI Missiones V. Gall. 97-II. fol. 391r–392v; ARSI Missiones V. Gall. 104. fol. 228r–230v; ARSI Missiones V. Gall. 104. 245rv.
- ³¹ APF SC Armeni vol. 4. fol. 812r–813r.
- ³² Életrajzi adatai: A. BACKER, D'A. BACKER, C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus ou notices Bibliographiques*, Tome 3, Louvan–Lyon, 1876, 1414–1415.
- ³³ Villotte-ról bővebben: KOVÁCS Bálint, *Francia jezsuita örmény misszióban – Jacobus Villotte munkássága = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, Szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, 2006, 667–675
- ³⁴ *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie*. Paris, Jaques Vincent, 1730.
- ³⁵ Gregorio HOFFMANN, *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli 1453–1830*, Roma, 1935, 23.
- ³⁶ F. TOURNEBIZE, *Aragélian Khatchatur = Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, Paris, 1912, 1436–1438.
- ³⁷ VÖ: NEUMANN, 22. jegyzetben *i.m.*, 266.
- ³⁸ APF SC Armeni vol. 9. fol. 293v, APF SC Armeni vol. 9. fol. 394r, APF SC Armeni vol. 9. fol. 514r.